

Pécsi Györgyi

A mese folytatódik

Lázár Ervin: Csillagmajor

Lázár Ervin megírta a *Függelék*et a *Csillagmajor* című elbeszéléskötetéhez, s valójában ezzel a gesztusával, terjedelmes (a *Függelék* jó harmada [60 oldal] az eredeti *Csillagmajor*nak [115 oldal]) kiegészítésével tette helyére azt. A *Függelék* a *Csillagmajor* elbeszélésciklus írói reflektálása – értelmezi azt az egykor létezett, mára pusztulásra, feledésre ítélt társadalmi, szociális, lelki, nyelvi világot, amelyek az elbeszélések megszületését inspirálták, s egyúttal azt is értelmezi, miért oly idillinek, tündérinek mesélte el az író szülőföldjét a *Csillagmajor* elbeszéléseiben. De más is történt. Lázár Ervin ezzel a jegyzetsorával lényegesen át is értelmezte az elbeszéléseket, s a *Csillagmajor* „tündéri realizmusa” most már új dimenziók között foglalja el végleges helyét. Nem csupán líraisággal átszőtt mese, irodalom egy írói képzelettel erősen áterezett, szociografikusan is sok vonatkozásban dokumentált pusztai világról. Kiderül, hogy az elbeszélések eredendő pátoszáat megőrizve, a *Csillagmajor* ezzel a reálisabb, életszerűbb kiegészítéssel vált az elmúlásra ítélt pusztai lét hiányt sóvárgó emlékművévé. A pusztaiság egy olyan történelmileg meghaladott mikrokozmosz, amely anélkül múlik el, meggyeszendőbe, hogy erényei, értékei továbbmentődhettek, átörökíthetők lettek volna: a pusztai ember, aki szociológiailag a társadalom egyik legszegényebb, legelhanyagoltabb részét képezte, példásan harmonikus és organikus közösségi életet élt meg. Ember és környezete, ember és használati tárgyai, eszközei között még organikus, szinte biológiai volt a kapcsolat, a pusztaiak közelebb voltak az éghez (erről tanúskodik a számtalan megtörtént, vagy majdnem megtörtént, vagy megtörténhetett volna csoda), világértelmezésük irigylésre méltó módon volt érzékeny a metafizikára, életük szövetét folyamatosan titkokkal szőtte át világ.

*

A *Függelék* nyitódarabjában (*Záróány*) az író családi limlomok közt kutatva rátalál egy régi, fakult, kopott fényképlemezre, s megpróbálja kideríteni, hol, kiket örökíthetett meg a fényképész. A kópiák elindítják az emlékezés folyamatát, lassacskán sok-sok részlet kirajzolódik családjáról, a család olyan személyes tragédiáiról, amelyekről gyermekként az író maga semmit sem tudott, vagy csak homályosan sejtetett. A tragédiák nyers tudásától megvédte a felnőttek világa, ezek csak később értelmeződtek számára, mint például az egyik rokon asszonyt visszatérően, bibliás átokként elhangzó, visszafojtott fenyegetésének: „Ő ölte meg az anyádat!”, s csak felnőttként érti meg egy másik nőrokon rettenetes bosszúját, aki lebénuult férjét halálig kínoztatta a maga elrontott életéért. A *Függelék*ben ír azokról az indulatokról is, amellyel a pusztaiak a földosztást fogadták és megélték: ősemberi vadsággal fosztották ki és dúlták szét a gépész, az intéző, az úr házáat, gyümölcsfáikat pedig tönkretették. Érthető, fűzi hozzá az író, minden íróniától mentesen, aki a budapesti

bérház udvarának egyetlen fájáért aggódik éppen, a cselédember soha nem ültetett gyümölcsfát, örökké költözött, termését úgymis más élvezte volna.

A *Csillagmajor*-elbeszélések lírai történeteinek háttérében figyelmes olvasással szociografikus pontosságú, dokumentatív hűségű leírásokat is észlelhetünk a pusztaiak nyomorgó szegénységéről, a *Függelék*ben azonban az író már illúziómentesen szembesíti a tündéresített valóságképet a tények valóságával. Megerősíti, hogy a pusztaiak társadalmilag elhanyagolt világát, a kemény lélektani viszonyokat pontosan ismeri, s tudja, hogy a valóságosan megtörtént tragikus történetek nem föltétlenül igazolják a *Csillagmajor*ban megfogalmazott tündéri realizmus idilljét. Azonban azt is megerősíti, hogy a valóság nem a maga objektivitásában érdekli, kizárólag a benne élő múlttól akar vallani. Ez a múlt gyermekkora múltja, amelyet minden disszonanciájával együtt szépnek élt meg, s azért élhette meg szépnek, mert a pusztai emberivé, nemessé élte még az embertelent is. A pusztaiak fölszámoltatása fájdalommal tölti el az író, de, szögezi le következetesen, ez a pusztulás végleges. Amit tehet, megkísérli fölmutatni értékeit, különösségét, egyedüliségét. Lázár Ervin a szociológiai tények helyett az emlékezés valóságához fordul, a tényfeltárás helyett az érzelmi viszonyra helyezi a hangsúlyt. Nemzedékek éltek meg hozzá hasonlóan a szülőföld elvesztését a múlt század második felében, akár a kényszerurbanizáció, akár a kényszeriparosítás, akár a társadalom szerves önmozgása következtében. Erről az élményről a magyar irodalom kiválóságai régóta vallottak és vallanak reprezentatív művekben, de míg Nagy Lászlóék, Juhász Ferencék, Szabó Istvánék osztályosan siratták el a magyarországi falut és a parasztságot, Lázár Ervin siratója mélyen személyes – a megélt, megtapasztalt szűkebb szülőföldhöz való lelki, érzelmi viszonyra vonatkozik, a hajszálerekig hatol.

A *Csillagmajor*ban és a *Függelék*ben kétféle, ösztönös és tudatos, mesei és reflektív múltértelmezés zajlik, s a két szövegegység úgy viszonyul egymáshoz, mint a gyermek és a felnőtt világa. Kérdés persze, miért tartotta szükségesnek az író, hogy magyarázatot fűzzön az elbeszélésekhez, miért látta szükségesnek bizonyos értelemben deszakralizálni az idillt, s ugyanakkor megerősíteni, hogy ezzel a deszakralizáltsággal együtt is méltó a pusztaiak az érdeklődésünkre és a tiszteletünkre.

Az író számára a szülőföld a személyes önismeret része is, írói munkásságának forrásvidéke és folyamatos ihletője, legalább ennyire lényeges azonban, hogy az író a szülőföld egészével vállal lelki, érzelmi és erkölcsi azonosulást. „A szülőföld nemcsak az a táj, ahol születél, hanem a közösség is, amely fölnevelt” – írja (*Hazafelé*), táj és közösség és tárgyak, szavak, nyelv, illatok, érzések, gondolkodási formák együttese. A morálfilozófus Tzvetan Todorov szerint a tények emlékezete önmagában nem elegendő, az emlékezetnek az igazságot kell szolgálnia. Lázár Ervin egészen vállalja a személyességet az erőteljes szubjektivizmusig, és érzelmi múltértelmezéséhez erkölcsi igazságszolgáltatást kapcsol. A *Zárvány* című emlékező írásában az író, föltérképezve őseit, nem áll meg a múlt tényszerű és érzelmi föltárásánál: rehabilitál. Először önmaga számára rehabilitálja a rácpácegresiséget. Nyugtalan kamaszként „Felületes Ervin” még korszerűtlennek, primitívnek vélte azt: „Úgy ültem ott, mint egy világutazó, aki az őserdő mélyén egy bennszülött gyermeteg meséit hallgatja. Aki a műveltség és a civilizáció olimposzi magasából kegyesen leereszkedett egy alsóbbrendű világba. Holott az öregasszony – ha nem is olvasott soha Dosztojevszkijt, s fogalma sem volt a másodfokú egyenletről, és sohasem látott még angolvécét – százszor műveltebb volt nálam, pontosan eligazodott a saját világában, legalább annyi információt őrzött az agyában, mint egy egyetemi professzor, s ami még lényegesebb, összefüggéseit ugyanúgy látta, mint bármely más alkotó ember. És hogy az életről, az örömről és a tragédiákról mennyivel többet tudott, azt majd csak akkor tudom meg, amikor nekem is kezdenek róla halvány sejtelmeim támadni.”

Az idézet pontosan érzékelteti a fiatalember kisebbségi tudatából származó szégyenét. A szégyent, amit akkor érzékelt, amikor félig már kilépett a régi világból és megérintette az új ítélete: családja primitív népség, ősei elmaradtak, legfőképpen etnográfusok érdeklődésére tarthatnak számot. A szégyen és a rehabilitációs toposz többször megjelenik a *Függelékben*. A *sapkarózsa* című emlékezésben a „gyávaság szégyene” nem engedi, hogy a kisleány a nemzeti szuverenitást jelképező jelvényért lehajoljon, amit egy hadifogolyment megviselt magyar bakája keserűen a közelébe, a sárba hajít. Az író évtizedek óta sem talál magyarázatot az ösztönös szégyenre arra a mechanizmusára, ami egy gyermekben akkor és ott, egy közönyös arcú orosz katona jelenlétében működésbe lépett. Az értékek tudásának elbizonytalanodásából adódó általánosabb szégyenféléjére ismer majd jóval később, nyugati útján is. Belgiumban ráakad a kisiparosok múzeumára, s ez az egyszerű jelenség arra a fölismerésre döbbsenti az írókat, hogy Magyarországon minden szinten működik valamifajta kisebbségi érzés. „Akárhogy is, az ország ezzel a múzeummal saját magát becsüli meg. Egy kis karc a magyar szíven, hogy bezzeg otthon ilyen nincs. Ha tájházakban, kis helyi gyűjteményekben... előfordulnak is régi mesteremberek munkái, hogy országos múzeumot kapjanak, gondolom, senki fejében meg nem fordult” (A gép). Az efféle közvetlen kritikai kiszólások szerencsére ritkák, s az író sem az önosztorozásban merül el, hanem leírja azokat a gyermekkorában látott, használt rácpácesztrés masinákat, amelyek egyenértékűek a belgákkal.

Maga az író íróként a tájnyelv használhatóságának dilemmájában élt át az említettekhez hasonló szégyenféléket. A *Függelékben* visszatérően foglalkozik a tájnyelv, illetve bizonyos tájszavak szépirodalmi használhatóságával. Nevezetesen, hogy mikor szerepeltethet az író tájnyelvi szót, kifejezést, mikor nem degradálja folklorizációvá, népieskedéssé a szépirodalmi mű nyelvét. A kérdés esztétikai, ha úgy tetszik, technikai megválaszolása elméletileg nem jelent gondot, ám a gyakorlatban szembesülnie kell a kínos jelenséggel, hogy a tájnyelv (a falusi, paraszti világhoz kötődő népi nyelv) funkciószerű használata önmagában is ellenérzéseket kelt(het). A *Ballangkőrő* című tárcaszerű reflexiójában író társáival történő szakmai vitájukat idézi fel (arról például, hogy megengedhető-e a tájnyelvi 'ustor' szó használata a köznyelvi 'ostor' helyett); a szakmai társalgást azonban rendre megzökkenti egyik író társuk provokatívan megvető elzárkózása: „Rákossy Gergely nyegledoránként fölmorrant. »Ustor« – mondta vérfagyasztóan”. A nyelv a világhoz való legszemélyesebb viszonyulás, a tapintatlan elutasítás az írókat egész világában sérti, mert „a szülőföld nemcsak az a táj, ahol születettél, hanem a közösség is, amely fölnevelt.” A szülőföld rehabilitációja a nyelv rehabilitálásával kezdődik tehát, s Lázár Ervin érzéletes okfejtésben győzi meg az olvasót, miért használ oly sok tájszót írásaiban. Bizonyos tájszavaknak holdudvaruk van, világokat, sorsokat idéznek fel, használatuk érzelmi viszonyt, érzelmi kötődést, lelki kapcsolatot jelöl.

Amikor Lázár Ervin tájszavakat vagy szülőföldje sajátos fonetikáját emeli be szépirodalmi szövegeibe, soha nem öncélúan, mindenkor a szavak jelentéssel világával együtt teszi. Az emlékező és az emlékezetet ébren tartó író úgy örökíti meg a nyelv mára elvesztett parányi egységeit, hogy az olvasó a szövegdő élet rendjének megismeréséből tanulhatja meg a szavak lokális jelentését. A *Függelékben* is és az elbeszélésekben is rendre, leltárszerűen olyan paraszti, falusi, pusztai léthez kapcsolódó tevékenységet, jelenségeket örökít meg, melyek mára elfeledetté váltak, melyeket csak múzeumokból, néprajzi, honismereti leírásokból ismerünk. Elmeséli például, hogyan készült a régi ház gerendája, hogyan készítettek labdát mindenféleképp, hogyan kantározták, patkolták a lovat, hogyan borotválkoztak a férfiak; részletezően leírja, mire való a »kocsikenyőcs«, vagy milyen személyes tárgyak vették körül a pusztai embert, miként használta kevéske személyes holmiját stb. Az elbeszélésekbe ilyesféle fordulatokkal szó (megzökkentve a 'narráció'

idősíkjait) 'olvasóbarát' értelmező magyarázatokat: „nálunk úgy nevezték”, vagy „nálunk ezt vagy azt arra használták”. Az író számára minden tárgy csodálatra méltó, mert semmi nem önmagában létezett, hanem funkcionálisan kapcsolódott más részekhez, így az egészhez, s minden tárgy, cselekvéssor középpontjában az az ember állt, aki „százszor műveltebb volt nálam, pontosan eligazodott a saját világában”.

Az író önironikusan múzeumi darabnak nevezi magát a *Függelék* egyik írásában (*Hazafelé*), aki nem ismeri, nem érzi, nem használja a modern technika eszközeit. Sajnálja ugyan, hogy nem tud együtt lüktetni a modern világgal, múltja azonban kárpótolja. Az a múlt, amely minden szegletével és otrombaságával együtt is maga volt az otthonosság és a biztonság, s ezt a biztonságot, melegséget, a pusztaisággal egykor megkötöttet érzelmi viszonyt legteltesebben ma a nyelv emléke idézi föl benne. Csakis érzelmileg értelmezhető, hogy számára a traktor ma sem otromba, környezetkáros mezőgazdasági jármű, hanem kizárólag gyermekkorra tulajdonnevesített Hoffherje, amely égi úton járt: varázsgömböt képezett a kisiskolás köré – a biztonság, a hazafelé vezető út, az oltalom bizonyossága volt.

Csak az létezik, amire emlékezünk, s amire emlékezünk, az létezik és létezett, vallja az író. Az *A gép* című szép, szimbolikus írásában a mesterien kiügyeskedett dohányvágó szerkezet rácpácegresi kieszelőjének állít emléket, tragikomikus történetét elmesélve. A falusi föltalálónak fogalma sem volt találmánya szabadalmaztathatóságáról, országos vagy pláne nemzetközi jelentőségéről – a maga használatára, örömeire készítette titokban, ám váratlanul betoppannak a fináncok, s a szerkentyűt hamarjában a disznók moslékjába dobja. A gép további sorsa ismeretlen. „Létezésének egyetlen bizonyítéka az én emlékezetem” – mondja az író. A dohányvágó gépet nem hasznossága, hanem célszerű helyi használata, környezetével való eleven kapcsolata tette azzá ami, s ekképpen az emlékező író számára (és számunkra) teljesen mindegy, hogy a tulajdonképpeni tárgy megmaradt-e vagy sem, sőt az is mellékes, hogy létezett-e valaha is.

*

Számomra a *Függelék* megjelenésével vált meggyőzővé a *Csillagmajor* elbeszélőssor számtalan csodás elemmel, fantasztikummal átszőtt, erőteljes gyermeki látást őrző és életre keltő világa. Rácpácegresen, ahogy a mesékben, legendákban vagy a mikszáthi világban, a mindennapi életnek szerves részei a csodák: hétköznapi természetességgel jelennek meg és avatkoznak a pusztaiak életébe az égiek meg a titokzatos, titkokat tudó idegenek. Álom és valóság, valóság és képzelet, vágy és valóság között alig észlelhető a határ; a holtak föltámadnak, üzennek, megjelenítik magukat stb. Az életszerűen realistának induló, s a realizmus elemeit mindvégig megőrző történetek egy pillanatban átlendülnek a fikció, a mese, a hihetetlen világába. A hősök az értelmükkel tudják, hogy ami innentől velük történik, az ellentmond a tapasztalataiknak – nem létezhet, hogy holtak virággá változzanak, hogy olyan köd szálljon hirtelen a falura, amelyik elrejtje őket a katonaság elől, hogy maga az ördög patkoltatna a falu kovácsával –, furcsálódva, de természetes jelenséggé fogadják a fantasztikum, a csoda megjelenéseit, majd ugyanígy a csoda elmúltát is (*A porcelánbaba*). De miért a számos csoda?

A 'hogyan születik a mese' kérdésre a *Függelék*ben egy történettel válaszol az író. Elmeséli, hogyan formálódott fantasztikummal benne gyermekként az *A kujtorgó* című novella nagyon egyszerű, hétköznapi magja. Egy csavargóféle jelent meg a pusztán, aki éjszakára az istálló szalmáján kapott szállást. Az apa este még benézett hozzá, megettette az állatokat is, a házba lépve azonban a kíváncsiskodó gyerekeknek olyasmit szól: „az a szerencse, hogy nem szúrtaam elsőre” a szalmába vasvillával. Az elejtett szó lehorgonyoz a kisfiú képzeletében, önálló életre kel, s végül látomásos, mitikus történetté kerekedik.

Az elbeszélések egyik vonulatának csodás vagy fölöttébb szokatlan elemeit még tekinthetjük a gyermeki fantázia képzeletszüleményének (*Az óriás*, *A nagyságos*), de a novellák többségében a különös, titokzatos jelenségeknek a felnőttek is hívó, látó tanúi és cselekvő résztvevői (egy azonosítatlan felnőtt 'narrátor' emlékezik). Mese és valóság, valóság és képzelet, valóság és álom nem csupán a gyermek fantáziájában mosódik össze, hanem a felnőttekben is. Rácpácegres szigorúan zárt közösségében rendszerint akkor történik valami rendkívüli, amikor megjelenik egy idegen, aki már létével megbolygatja a pusztaiak nyugalmát. Az idegen lehet csak egy hóbortos alak (*Csillagmajor*), lehet maga a kénkövet árasztó ördög, vagy mindvégig a realitásban rögzülő katonaság (ez esetben a természet mutatkozik meg természetfölötti módon). A titokzatos személyek megjelenését titokzatos események követik, a jelenségeket azonban a pusztaiak a legkevésbé sem megfejteni, leleplezni, megmagyarázni, deszakralizálni akarják. A kovácsnál patkoltató ördögöt azonnal felismerik, de míg a műhelyben tartózkodik, úgy tesznek, mintha észre sem vennék a patáit; a kukoricaszedésbe besegítő idegenen csak távoztakor ismerik fel a halotti inget; amikor kiderül, hogy a kis tolvaj gyerkőc nem más, mint egy igazi, égi szárnyas angyalka, aki bánatukra sosem tér vissza, már késő; s az is csak utóbb válik bizonyossá számukra, hogy a karácsony előtti napokban szállást kérő sejtelmes asszonyka a kisedével nem más, mint maga Szűz Mária. A pusztaiak élete megszokott rendben zajlik, az egyszerű, szürke, monoton hétköznapokat időnként titokzatos (égi vagy pokolbéli) fény emeli az ünnepek magasába. Szokatlan, megmagyarázhatatlan történik – várják, észlelik és engedik megtörténni a csodát. Az *A cirkus* című elbeszélésben kihagy a figyelmük, éppen csodát akaró várákosításuk miatt mulasztják el magát a csodát: az óriás hintán az ég felé visszalendülő alakot (Jézus?, angyal?, garabonciás?) már hiába kérdeznék.

A pusztaiak élnek, ahogy lehet, tudják a törvényt és teszik. Amikor hiúságuk, mohóságuk miatt áthágják, megbűnhődnek. A *porcelánbaba* titokzatos idegene megmondta, kiket fog föltámasztani, a pusztaiak többet akartak, ezért a föltámadottak is visszahalnak. Máskor az uraság levetett ruháiba öltözve (*A grófnő*) a nevetés katarziséval oldják felismert bűnüket, hiúságukat (az egyetlen rosszféle leányt pedig az asszonyok teszik helyre: ruháját letépi, s ahogy az elbeszélés sejtetni engedi, profánul elnáspángolják). A csodák azonban legtöbbször a vágyott igazságot teljesítik be. Az *A lelenc* főhőse, szívének minden őszinte szeretetével képes lesz embereket gyógyítani – ám amint beléférkőzik a rossz gondolat, megszűnik a varázs. A halott Hötölét egykor gonosz, vesztére törő nagyanyja hatalmas szeretete visszahozza az életbe (*A bajnok*). Az idős sváb házaspárt a kitelepítés elől ugyan hiába menekítik a derék pusztaiak, a természet(?), az ég(?) nem engedi közönségesen elpusztulni őket mégsem: virággá változnak, hogy saját temetőjükben békében nyugodhassanak (*A keserűfű*). A pusztai ember, gyermek és felnőtt egyaránt, szüntelenül csodálatos titkok igézetében él, akar élni. Igaztalan lenne azt állítani, hogy mindössze az úgynevezett objektív valóságot, a puritán tényeket színezik ki. Számukra a világ, amelyben élnek, valóban át meg át van szöve a lét csodáival – rajtuk csak az múlik, felismerik-e a titkokat, melyek egyszer valószerűsíthetőek, máskor sejthetőek, ismét máskor ambivalensek, tünékenyek, de soha nem profanizáltak vagy profanizálódnak.

Simon Weil azzal látta meggyőzően indokoltnak, hogy az ember eredendően jó, hogy senki nem vágyik arra, hogy mások rosszat tegyenek vele, mindenki azt szeretné, ha szeretettel vennék körül. Lázár Ervin emlékező elbeszéléseiben az emberrel a vágyott jó történik meg. Vagy ha nem is maga a jó, a jó megtörténhetősége. Az író észleli a valóban megtörtént jót, hatalmas szeretetének erénye, hogy ezt erősíti írásaiban. Az *A Petőfi-ház* – 1952 nyara című emlékezésében az ötvenes évek „nadrágszűj-politikájának” helyi értelmezését idézi fel: a szomszéd krumpliját lopja, amikor a gazda váratlanul megjelenik:

„Vaskos, szigorú parasztember, karba tett kézzel áll a dűlőúton. Egy szempillantással föl-mérte a helyzetet, s mielőtt a krumplik közé süllyedtem volna szégyenemben, bátorítóan azt mondta: »Nyugodtan szedjél belőle máskor is, van ott öleg.«” „Az emberség mindig működőképes” – teszi hozzá az író.

Lázár Ervin személyes emlékezetében a pusztai ember csodákkal, titkokkal átszótt vonzó világban, önszabályozó közösségben élt – mindaddig, amíg a közösség élettere erőszakosan föl nem lett számolva. Hogy szociológiailag mennyire ‘valóságghú’ ez az írói értelmezés (Illyés Gyula ugyanerről a világról *A puszták népe*ben torokszorító képet festett), értelmetlen firtatni. A lélek, az emberség, a szeretet igazsága bárhol megtörténhet, a lefitymált cseledecsoron éppúgy, vagy talán inkább, mint a füledt szalonokban.

*

Lázár Ervin emlékezve és értelmezve, újraköltve mégsem csupán emlékművet állít a múltnak, hanem megtalálja azt a hajszálvékony repedést, amelyen át megtörténik a múlt revitalizációja is. Az író mindkét írástömböt kétszer, két-két elbeszéléssel zárja le. A második lezárásokban tulajdonképpen visszaveszi az első lezárások szkeptikus téziseit.

Nem tudjuk, ki a *Csillagmajor* elbeszélésfűzér „beszélője”. Olykor egy megnevezetlen felnőtt emlékező, aki nyelvi fordulatai révén arra enged következtetni, hogy azonos Lázár Ervin íróval, máskor egy azonosíthatatlan, gyermekkorára visszaemlékező, a pusztáról elkerült felnőtt meséli azokat a titokzatos, arkangyali és ördögi történeteket, amelyek maguktól értetődő természetességgel estek meg hajdan Rácpácegrespusztán. A *Csillagmajor* novellafűzér cselekménysorának nagyon rejtett, alig érzékelhető történelmi ideje valahol a két világháború között kezdődik, s a kádári konszolidációs években, a televízió megjelenésével, a közösségi mesélést fölváltó ‘központi mese’ színre lépésével zárul (a ciklus első befejezése), a titokzatos dobozból kiáradó képek elárasztják a szobát, a mese véget ér. Ám nem várt módon zárul az elbeszélésfűzér: az *A kút* című, legutolsó novellának már egy olyan fiatal férfi a főhőse, aki kinőtt a mesék világából, elfogadja a városi létet, pragmatikusan gondolkodik. S miközben arról győzködi anyját, hogy babonás képzetek rabja, mert nem létezhet, hogy rég halott férjének ‘sírjából’ angyali citeraszó hallatszana, egy idő után borzongva maga is hallani kezdi a titokzatos, földöntúli muzsikát. A pusztai lét véget ért, de a mese megmagyarázhatatlan okból folytatódik.

A *Függelék* tárcáinak elemző, emlékező, reflektáló „beszélője” viszont, ahogy majd a *Hazafélé* című írásban néven is neveződik, maga Lázár Ervin író, Alsórácegres szülőtte, aki évtizedek óta él egy budapesti, Lónyai utcai emeleti lakásban, s ebben az idő- és térkoordinátában értelmezi újra gyermekkorai világát. A legutolsó írásban azonban (*Isten veled, Rácpácegres*) ismét egy megnevezetlen „beszélő”-től tudjuk meg a titkot: a málladozó, enyésző pusztában ma is legalább egy láthatatlan manó rejtőzik, akinek hosszú, láthatatlan szakállát az egyik helybeli asszony gondolkodás nélkül fölismeri. A *Függelék* reflektív, bizonyos értelemben a pusztaiságot demitizáló írói magánbeszéde közösségi beszéddel zárul tehát, s azzal a tanulsággal, hogy a pusztai és a pusztaiság ugyan megszűnt, a mese azonban folytatódik.

Lázár Ervin, ahogy a *Csillagmajor*t, a *Függelék*et is azzal zárja, hogy noha elmúlt a régi világ embereivel, tárgyaival, nyelvével, kultúrájával, jóra vágyó lelkeivel együtt, mégis folytatódik a mese. Az író semmivel nem indokolja, miért ismeri föl azonnal az asszony a manó szakállát, s miért hallja a fiú a citeraszót – az indoklás, a magyarázkodás a racionális, pragmatikus létértelmezés sajátja. Az író csak bejelenti aényt: az ember meghall és meglát egyebet is. Mert ember, megért valamit a létezés misztériumából: főként azt, hogy nem ‘érthet’, nem ‘magyarázhat meg’ mindent. Hogy szükségünk van nem annyira a ‘csodákra’, mint a csodára való érzékenységünkre, hogy hozzákapcsolódjunk a titokkal övezett nagy egészhez. Ha másban nem is, ebben, s az erről való mesélésben a hagyomány biztosan folytatódik, állítják a régről eredő mesék.